

## Bevezetés

Meglátásom szerint a köztudatban rendkívül homályos képzetek élnek arról, mit is takar valójában az a fogalom, hogy „reformáció”. Általában mindenki elismeri azt, hogy a reformáció gondolatrendszere döntő módon befolyásolta a nyugati civilizáció politikai, gazdasági és tudományos fejlődését. Ennek ellenére rendkívül kevesen tudják, hogyan is lehetett képes erre egy alapvetően vallási mozgalom. Tanulmányomban Kálvin Jánosnak az emberi értelemről, a tudományokról és művészetekről vallott gondolatait próbáltam meg feltárni, és ezek alapján kívánom bemutatni, milyen hatást gyakorolt a reformáció szemlélete az emberi művelődés ezen ágainak fejlődésére.

## II. A reformáció fogalma

„Ecclesia est semper reformanda in capite et in membris”. Luther megállapítását idéztem, ami megmutatja, hogy a „reformáció” fogalmát már a kortársak is használták arra a hatalmas egyházi-lelki-szellemi mozgalomra, amelyik alapvetően hatott Európa arculatának alakulására. Mégis a fogalmat különböző szerzők homlokegyenest eltérőképpen magyarázzák. Vizsgálataim során a reformáció fogalmának alapvetően két fordítási és három értelmezési lehetőségére bukkantam. Vannak, akik a szót „újra formálás”-nak fordítják. Ezt a fordítási lehetőséget a marxista és a római katolikus szerzők egyszerűen újításként értelmezik, Előbbiek ezzel a reformáció – nézetük szerint - előremutató, az utóbbiak pedig a – szerintük - eredetitől, régítől való eltérés jellegét hangsúlyozzák. A mai katolikus szerzők ugyanakkor már hangsúlyozni szokták a reformáció „pozitív” szerepét is, mint ami kikényszerítette a „katolikus megújulás”-t (protestáns szempontból „ellenreformáció”-t) Egyes protestáns szerzők a megújítás fordítási lehetősége alapján az egyház és a hitélet megújításáról beszélnek a Szentírás alapján. Más protestáns szerzők ugyanakkor a „reformare” latin szót „visszaformálás”-nak fordítják, és értelmezésük szerint a reformáció az egyház és a hit visszaformálása a Szentírásban adott mintára. A magyarázati lehetőségek közül én a legutóbbit fogadom el, nézetemet pedig egy Kálvintól vett idézettel szeretném alátámasztani:

„(Ellenfeleink) azt mondák, hogy (tudományunk) új, csak a minap született. Élcélődnek, azon, hogy bizonytalan és ingatag. Kérdezik, hogy mily csoda szól mellette? S számon kérik, hogy méltányos-e, hogy annyi szent atya véleményével és az ősrégi szokással szembeállítassék. ...

Elsősorban az Istennel szemben a legigaztalanabbak akkor, midőn a mi tudományunkat újnak állítják, mert az Ő szent igéje nem érdemli meg azt a vádat, hogy új. Természetesen nem vonom kétségbe, hogy azok előtt új a mi tanunk, kik előtt Krisztus is új, s az evangélium is új. ... Hogy e tan oly sok időn keresztül ismeretlenül s eltemetve lappangott, az az emberi gonoszság vétke. Most, midőn Isten jósága visszaadja nekünk, legalább régi joga alapján ősiségét is vissza kellene nyernie.”[1]

## III. Kálvin élete és hatása

### 1., Kálvin képzettsége

Jean Calvin (eredetileg Cauvin), magyarul Kálvin János (1509 Noyon – 1564 Genf) a többi reformátortól eltérően nem teológiai, hanem mindössze filozófiai, humanista és jogi tanulmányokat végzett. Megismerkedett a skolasztikus gondolkodással, Ockhammal és az egyházatyákkal, majd humanista irányba indult el. Ennek kapcsán ismerkedett meg a humanista exegetika alapszabályaival: a szöveg jelentését a nyelvtan és a logika szabályai segítségével kell felderíteni, szemben a középkori allegorikus írásmagyarázati móddal. A devotio moderna[2] gondolataival is találkozott, amely figyelmét az Újszövetség tanulmányozása felé fordította.[3] Az egyházatyák ismerete is nagy hasznára vált Kálvinnak később, hiszen nem véletlenül hangsúlyozta: „(Ellenfeleink) ármányosan felhozzák

ellenünk az egyházi atyákat is – a régi s jobb idők íróira gondolok - , mintha ezek az ő istentelenségük mellett szólanának. Pedig, ha ezek tekintélye döntené el a vitát, a győzelem a mi részünkön volna, bármi szerényen szóljak is.”[4] A Kálvin által gyakrabban idézett egyházi szerzők között valóban rengeteg az ókeresztyén író. Közülük is kiemelkedő szerepet juttat Kálvin Augustinusnak. Ezzel szemben még a legnagyobb skolasztikust, Aquinói Tamást mindössze három helyen idézi.

## 2., Humanistából reformátor: Kálvin életének nagy fordulata

Luther és követőinek hatása több hullámban érte Kálvint. Élete egyik jelentős fordulópontja barátja, Nicolas Cop 1533. november 1-jei tanévnyitó beszéde a párizsi egyetemen. Ebben az előadásban, amelyet Kálvin írt, és amely miatt mindkettőjüknek menekülnie kellett Párizsból, Luther nyomán már megjelent az evangélium jelentőségéről és a hit általi megigazulásról szóló tanítás. Kálvin igazi megtérése azonban csak ezután következett be: „Isten belőlem hirtelen megtéréssel fogékony tanulót formált, bár lelkem ifjúságom ellenére nagyon kemény volt. Az igazi kegyességből alig kóstitam valamit, máris lángoló buzgóság támadt bennem az iránt, hogy tovább haladhassak abban.”[5]

Éppen a személyesen átélt megtérés, Istenhez fordulás az a tény, amely Luthert, Zwinglit és Kálvint is élesen elválasztotta a humanistáktól. A humanista gondolkodás szerint az ember elvileg jó, van szabad akarat, a bűn számukra nem volt igazán téma. Ezzel szemben a reformátorok gondolkodásában a bűn (a jó cselekvésére való teljes képtelenség), a kegyelem (a szent Isten kiérdemelhetetlen odafordulása a bűnös emberhez) realitás volt, a vallás pedig számukra a kegyelmes Istennel való személyes (hit)kapcsolatot jelentette. A reformátorok a humanizmus eszközeivel a humanizmus ellen (is) fordultak.[6]

Párizsból történt menekülése után Kálvin különböző barátainál lakott, és egyre jobban elmélyedt a teológiában. Nagyon hamar nyilvánvalóvá vált írásmagyarozói adottsága, melynek nyomán egyre inkább tekintélyt nyert a reformációhoz csatlakozottak körében. 1535 januárjától Bazelban, Erasmus városában tartózkodott, ahol megírta élete fő művének, az *Institúciónak* első változatát, amelyet 1536-ban ki is adtak. Bár Kálvin az *Institúciót* 1559-ig bővítette, az első kiadásnak sem alapkoncepcióját, sem egyetlen tanítását nem kellett megváltoztatnia.

1536-tól 1538-ig tartott Kálvin első genfi tartózkodása. 1538-41 között Kálvin Strassburgban tartózkodott, ahol a francia menekültek lelkipásztora volt.[7] Ezeket az éveket Kálvin tanulóéveinek kell tekintenünk. Ekkor alakult ki számos nézete. Élete hátralévő része ezeknek a nézeteknek a megvalósítása jegyében telt.

1541-ben a genfiak visszahívták Kálvint. Ez után élete végleg összefonódott a várossal, amelynek 1564-ig, haláláig vezető lelkészeként tevékenykedett. Tevékenysége számos területre terjedt ki: 1. Igehirdetés; 2., Tanítás; 3. Egyházszerző tevékenység: ennek nyomán Kálvinnak sikerült szívós munkával elismertetnie Genf város vezetésével az egyházszerző (presbitérium és konzisztórium) önállóságát és jogkörét tanítási és egyházfegyelmi kérdésekben, illetve megszerveznie a nagy hatású genfi Akadémiát. 4. Levelezés: Kálvin fél Európával levelezésben állva harcolt, vitatkozott, bátorított.

## IV., az *Institúció* a műveltségről és a művelődésről

Kálvin fő művének, az „*Institutio religionis Christianae*”-nak fő témája a keresztyén tanítások rendszerének kifejtése. Ezek a tanítások hatották át azután a nyugat- és részben a közép-európai (magyarországi, erdélyi) közgondolkodást úgy, hogy hatásuk a művelődés területén – részben a mai napig is - érezhetőek.

A dolgozat megszerkesztéséhez módszerem a következő volt: az *Institúciót* az 1909-ben készült és 1995-ben újra kiadott magyar fordítás tárgymutatójának segítségével néztem át, és a fontosnak talált

alfejezeteket olvastam el. Ezek közül is az emberi lélek képességeinek vagy tehetségeinek kérdését láttam érdemesnek kiemelni:

Kálvin az embert a Biblia alapján istenképűnek ismeri el. Véleménye szerint az ember istenképűsége a lélekben és annak minden képességeiben keresendő. Ez utóbbiakat Kálvin három részre (értelem, akarat, érzelem) osztja, az istenképűséget pedig az értelem világosságában, az akarat és az indulatok (érzelmelek) egyenességében látja.[8] Ilyen értelemben mondja az embert teljesen megromlottnak - az értelmet a dolgok felfogására alkalmatlannak, akaratát szolgálainak, érzelmeit pedig elfajzottnak.[9]

Az értelem megsötétedése ugyanakkor Kálvin szerint nem egyenlőképpen vonatkozik a mennyei és földi dolgok felfogásában. Az ember földi dolgokban tanúsított értelmességének bizonyítéka az ember társas volta, a szabályozott emberi társadalom, a művészetek és a tudományok. A megsötétedettségében is műveivel mérve csodálatos emberi értelem és az általa felszínre hozott igazságok Isten iránti hálára kellene, hogy indítsanak bennünket. De lássuk ezeket a gondolatokat Kálvin János szavaival:

„Az emberi értelem igyekezete nem is mindig olyan haszontalan, hogy valami eredmény ne koronázná, kivált midőn amaz alacsonyabb dolgokra irányul. Sőt nem is annyira eltompult, hogy a magasabbakból is valami csekélységet megszerezni ne tudna, ámbár azoknak megszerzésére már nincs oly nagy gondja. ... Érdemes bizonyos megkülönböztetést tennünk. Az legyen tehát e megkülönböztetés, hogy más a földi dolgok megismerése és más az égieké. Földi dolgoknak nevezem azokat, amelyek Istenre és az ő igazságára, a jövő élet boldogságára nem vonatkoznak, hanem a jelen étellel vannak bizonyos viszonyban, s valamiképpen ennek határain belül maradnak. ... Az első csoporthoz tartoznak az államkormányzás, a közgazdaság, mindenféle kézművesség és a szabad tudományok.

Az elsőről (földi dolgok) azt kell tartanunk, hogy az ember társas lény ...s ezért látjuk, hogy minden ember lelkében megvannak bizonyos polgári tisztességre és rendre irányuló általános benyomások ..., nem találunk, aki meg nem értené, hogy bármely emberi társaságot törvényekkel kell összetartani, s nem találunk olyanokat sem, akinek lelkében meg ne volnának e törvények alapelvei.[10]

Következnek úgy a szabad tudományok, mint kézművességek, mivel ezek megtanulására mindannyiunkban van valami képesség. Ebből is meglátszik az emberi elmének ereje. ... Alig találhatnánk olyan embert, akinek valamely művészetre való tehetsége ne mutatkoznék. S ez az erő és könnyedség nemcsak az illető művészet elsajátítására elégséges, hanem arra is, hogy ... valami újat találjon fel, vagy a mástól tanultat bővítse, csinosítsa. ...Mindamellett oly általános ajándék ez, hogy abban mindenki tartozik megismerni magára nézve Istennek különös kegyelmét. ... ez a természeti ajándék úgy megvan mindenkiben, hogy mindenkire nézve is Isten jóvoltának teljesen ingyenes ajándéka.[11]

Valahányszor tehát világi írók akadnak kezünkbe, az igazságnak bennük tündöklő csodálatos fénye arra figyelmeztessen minket, hogy az emberi értelem, bár eredeti tiszta állapotából kiesett és megromlott, mindazáltal Isten kiváló ajándékaival van felruházva és felékesítve jelenleg is. ... Mit mondjunk tehát? Tagadjuk tehát, hogy az igazság fénye tündöklött azoknál az ókori jogtudósoknál, akik a polgári rendet és fegyelmet oly helyesen állapították meg? Azt mondjuk, hogy a bölcsészek tévelyegtek, amikor a természetet oly alapos kutatás tárgyává tették s oly nagy művészettel írták le? Azt mondjuk, , hogy nem volt eszük azoknak, akik az előadás művészetét megállapították, s minket megtanítottak logikusan beszélni? ... balgák voltak, kik az orvoslás mesterségét kikutatva hűséges buzgóságukkal nekünk használtak? Minek tartjuk az egész számtani tudományt? Esztelen emberek eszelősségének? ... Tarthatunk-e valamit dicséretesnek és kiválónak, amiről nem ismerjük el, hogy Istentől származik? Szégyellhetnénk magunkat azért a nagy hálátlanságért, amelybe még a pogány

költők sem estek, kik megvallották, hogy a bölcsészeti törvények s az összes jó mesterségek az istenek találmánya. ... az ily példákból pedig tanuljuk meg, hogy mennyi jót hagyott meg az Isten az emberi természet számára még azután is, hogy az az igazi jótól megfosztatott.[12]

Véleményem szerint Kálvin felfogása szemben áll minden az emberi ész mindenhatóságába vetett hittel, technokrata góggal, de alá sem becsüli az ember képességeit. Jellegzetes Kálvin gondolkodásánál az is, hogy mindenben (politika, tudományok, mesterségek, művészetek) Isten kegyelmét, nagyságát és dicsőségét tudja látni. Ezzel függ szorosan össze, hogy képességeinek felfedezésével és kifejlesztésével, mindenki „tartozik megismerni magára nézve Isten különös kegyelmét”, vagyis képességeink kibontakoztatása szerinte Istennel szembeni kötelességünk.

A művelődés kérdéskörébe leginkább a művészetek és a tudományok kérdései tartoznak. A művészetek közül Kálvin az Institúcióban a képzőművészetekkel (szobrászattal és festészettel) foglalkozik. Az a Kálvin, aki hosszú részeken keresztül elemzi a bálványimádást mindenféle szempontból, majd a legbiztosabb eljárásnak azt találja, ha a keresztyének az ő templomaikban semmilyen képet nem alkalmaznak,[13] a festészettel és a szobrászattal általánosságban véve viszont az alábbi megállapítást teszi:

„Nem vagyok azonban oly elfogult, hogy általánosságban véve helyteleníteném bárminő képek készítését. Mivel azonban a szobrászat és festészet Isten ajándékai, mindkettőnek tiszta és törvény szerinti használatát kívánom, nehogy azokat a dolgokat, amelyeket Isten az ő dicsőségére s a mi javunkra adott, fonák használattal bemocskolják, sőt egyenesen veszedelmünkre fordítsák. ... Ha még kiábrázolni sem szabad Istent testi képben, annál kevésbé szabad azt a képet Isten gyanánt vagy Istent abban a képben tisztelni. Ebből tehát az következik, hogy csak azt szabad kivésni és lefesteni, aminek elfogására a szem képes. Isten fenségét, amely sokkal dicsőségesebb, hogynem szemeink láthatnák nem szabad dísztelen rajzokkal megrontani. Lefesteni lehet tehát egyrészt a történeti eseményeket s másrészt a testek alakját, képét minden történelmi vonatkozás nélkül. Az előbbieknél a tanításban és az intésben van valami hasznuk, azt viszont nem látom át, az utóbbiak gyönyörködtetésen kívül mi egyéb hasznot hajthatnak.

Bár Kálvin itt a templomi tanításról beszél, véleményem szerint olyan pedagógiai elvet pendít itt meg, amelyet azután Comenius dolgozott ki teljes egészében a képek iskolai tanításban való alkalmazására nézve (Orbis pictus).[14] Másrészt ezeket a sorokat olvasva lehetetlen nem gondolnunk a németalföldi festészet 16-17. századi virágkorára.

Már az eddigi idézetekből is kitűnhetett, mennyi tudományágot nevezett Kálvin néven teológiai munkájában. Az általa felsorolt tudományok lényegében felölelik korának egész tudományosságát (bölcselet, politikai tudományok, közgazdaságtan, számtan, orvostudomány, természetleírás), amelyeket a a kor humanistái leginkább a studia humanitatis (humán tudományok és a studia reales (reál tudományok) kategóriákba sorolta be. Nagyon fontosnak tartom ugyanakkor, hogy Kálvin felsorolásából teljesen hiányzik a kor humanistái által kvázi tudományokként kezelt asztrológia és alkímia.

Kálvin a természettudományokról (természetleírás) alkotott gondolatait részletesebben is kifejti:

„Végtelen nagy számmal vannak úgy a földön, mint az égen azok a bizonyítékok, amelyek Isten csodálatos bölcsességéről szólnak, éspedig nemcsak azok a bizonyítékok, amelyeknek alaposabb megfigyelésére vannak rendelve a csillagászatban, orvostan és az egész fizika, hanem amelyek bármely műveletlen ember előtt akaratlanul feltűnnek, úgy, hogy szemeiket sem nyithatják fel anélkül, hogy ne kényszerüljenek azok tanúi lenni. Akik ama bizonyos magasabb tudományokat elsajátították, vagy legalább megízlelték, ezektől támogatva, sokkal mélyebben hatolhatnak ugyan az

isteni bölcsesség titkainak szemlélésében, mindazáltal az ezekben való járatlanság nem akadályoz meg senkit abban, hogy hatalmas remekművet ne lásson Isten alkotásaiban, ami őt az alkotó iránti csodálatra ragadja. Bizonyára tanultság és valódi szorgalom kell ahhoz, hogy valaki kikémlelje a csillagok járását, kijelölje helyüket, kimérje egymástól való távolságukat, megismerje tulajdonságaikat. Valamint e dolgok megismerése után mélyebb bepillantást nyerünk az isteni gondviselésbe, úgy az is méltányos, hogy lelkünk valamivel magasabbra emelkedjék Isten dicsőségének vizsgálásában. ... Hasonlóképpen éles ész kell ahhoz is, hogy valaki az emberi szervezet összefüggését, arányosságát, működését olyan alapos vizsgálat alá tegye, mint Galenus. De az közös meggyőződésünk, hogy az emberi test oly felséges szerkezetű, hogy emiatt bátran csodálandónak tarthatjuk teremtőjét.[15]

A természet vizsgálata az embert a középpontba helyező humanistáknak is sajátossága volt. Kálvin szerint viszont az igazi természettudományos megismerés lényegében Isten és gondviselése dicsőségét ismerteti meg velünk. Ezeket a sorokat olvasva önkéntelenül Isaac Newtonra kellett gondolnom, aki szintén Isten gondviselő kegyelmét látta a természet törvényeiben. Kálvin szavait olvasva arra a nemrég hallott hírre kellett gondolnom, miszerint a fizikusok nagyon különbözőképpen tudnak Istenről gondolkodni, de igazán ateista egy sincs közöttük.

A fentiekben láttuk, Kálvin megbecsülte az általa világi iratoknak nevezett gondolkodók írásaiban található igazságot. A filozófusok gondolatainak megbecsülése mellett mégis Kálvin az elsőbbséget mindig a Bibliának tulajdonítja:

„Olvasd Demosthenest vagy Cicerót, olvasd Platót, Arisztotelészt vagy akármelyiket ezek közül. Elismerem, hogy csodás vonzerőt gyakorolnak rád, gyönyörködtetnek, megindítanak, elragadtatnak, de ha ezektől a Szentírás olvasásához fordulsz, akarva, nem akarva oly elevenen hat rád, annyira átjárja szívedet, behatol agyadba, hogy mély hatása mellett a szónokok és bölcsészek minden ereje csaknem teljesen eltölpül.”[16]

#### IV. Befejezés, összefoglalás

Végezetül szeretném összefoglalni a látottak alapján, véleményem szerint Kálvin gondolatai miben hatottak a művelődésideál megváltozására, illetve a középkori művelődésből az újkoriba való átmenetre.

1., Kálvin gondolatainak alapja a Biblia, amelyet Isten természetfeletti kijelentésének tekint. bibliaközpontúsága új alapokra helyezte a kora újkori kulturális örökség (az ókori görög filozófia, egyházatyák, skolasztikus filozófusok) értékelését és értelmezését egyaránt. Ha kellett felül is tudta bírálni az egyházatyák tévedéseit. A Bibliát kiválóan ismerve tisztában volt azzal, milyen kérdésekben ad teret Isten kijelentése az emberi gondolkodás számára. Számára a teremtés tény volt, de a teremtésben létrehozott dolgok (pl. fizikai törvények, az emberi test, lélek és társadalom) tanulmányozásával az ember Isten kegyelmét és gondviselését értheti meg jobban. Kálvin bibliaközpontúsága magyarázza azt is, hogy képes az emberközpontú humanizmus eszköztárát (írásmagyarázati elvek, természettudományos érdeklődés) átvenni, de azt saját világgépe (Istenközpontúság) alátámasztására felhasználni.

2., Kálvin számára elsődleges szempont Isten dicsősége. Mivel az emberi alkotásokban (még a pogányokban is) az igazságot fedezhetjük fel, ezért azokat és az azokat létrehozó képességeket is Istentől származónak kell elismernünk. Kálvinnak ez a gondolata az emberi alkotásnak olyan tekintélyt adott, amely véleményem szerint ismeretlen volt a korábbi időszakokban.

3., Az előzővel áll összefüggésben, hogy Kálvin a művelődésnek leginkább azokat a formáit igyekezett kiemelni, amelyek – véleménye szerint – leginkább szolgálják Isten dicsőségét. Ezáltal a művészeteket

és a tudományokat is etikus alapra helyezte: láttuk az emberi képességek kifejlesztését Istennel szembeni kötelességnek tartja, a művészeteknek pedig szorgalmazza „tisztá és törvény szerinti használatát”.

Mindezekkel az elvekkel Kálvin János múlhatatlanul hozzájárult a kora újkori tudományosság fellendüléséhez, és egy olyan szemléletet dolgozott ki a keresztyén tudományosság számára, amelyet az a racionalista és (lényegében) ateista és materialista tudományosság korában is nyugodtan vehet zsinórmértékül

[1] Kálvin levele Ferenc francia királynak (az Institúció 1536-os kiadásának előszava) in: Kálvin János: A keresztyén vallás rendszere, Budapest 1995. 14-15. old.

[2] a devotio moderna (új kegyesség) a 15. században Németalföldről kiindult vallási mozgalom volt, amely bizonyos mértékig megelőlegezte a reformációt. Az új kegyességet gyakorló hívők igyekeztek komoly, elmélyült kegyességet gyakorolni. A szerzetesekhez hasonlóan életközösséget alkottak, de fogadalmukat nem tekintették végérvényesnek, és hétköznapi foglalkozásukat gyakorolták. Néha elhajlottak a miszticizmus felé, de hatásuk tagadhatatlan a reformátorokra lásd: Egyháztörténet I. 73-75. old.

[3] Coljin 1996. 184-185. old.

[4] Kálvin levele Ferenc francia királynak (az Institúció 1536-os kiadásának előszava) 17-18. old.

[5] Kálvin: Kommentár a Zsoltárok könyvéhez Előszó, idézi: Válogatás Kálvin János műveiből (összeállította dr. Bolyki János), Budapest 1980. 8. old. és Egyháztörténet I. 126. old.

[6] Coljin 1996. 185-186. old., 196-197. old.

[7] (?) Kálvin, . old.

[8] Inst. I könyv 15. fejezet 3. alfejezet

[9] Inst. II. könyv 2. fejezet 12. alfejezet

[10] uo. 13. alfejezet

[11] uo. 14. alfejezet

[12] uo. 15. alfejezet

[13] I. könyv 11. fejezet 14-15.. alfejezet

[14] Bottyán János: Hitünk hősei, Budapest 1991. 100-101. old.

[15] I. könyv 5. fejezet 2. alfejezet

[16] I. könyv 8. fejezet 1. alfejezet